



זה שעולה, זה שיוֹרד מרדכי נאור

סוגיות עלייה וקליטה, כפי שבאו לידי ביטוי בטורים האקטואליים של נתן אלתרמן. פרק מספרו של ד"ר מרדכי נאור, "הטור השמיני", הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2006

בשנים שלפני קום המדינה לא הרבה נתן אלתרמן לכתוב, בטוריו האקטואליים, על עלייה ועולים. לא כן בנושא ההעפלה. לה הוא הקדיש טורים רבים, בעיקר בשנות המאבק נגד הבריטים, ועל כך עמדנו בהרחבה בפרק "לחיי הספינות שבדרך" בספר "הטור השמיני". ואם כתב שבחים בעת ההיא, הילל יותר את בני הארץ, "הנושאים עמם עלי שכם", מאשר את העולים. הדבר השתנה בתקופה מאוחרת יותר.

עם תום מלחמת העצמאות ניפנו ראשי המדינה ומוסדותיה, בנוסף לסוכנות היהודית שהמשיכה לפעול ושמרה על עצמאותה, לקלוט את מאות אלפי העולים החדשים, שהגיעו ארצה בשלוש השנים וחצי בין אמצע מאי 1948 לסוף 1951. שיטפון אנושי זה היה ללא תקדים בתולדות העמים והמדינות. 650 אלף יהודי ארץ-ישראל קלטו תוך תקופה קצרה 687 אלף עולים חדשים. אם מביאים בחשבון שכשלושים עד ארבעים אלף מהעולים "ירדו" מהארץ בתקופה האמורה, עולה כי 650 אלף בני הארץ קלטו 650 אלף עולים חדשים, וכל אחד מה"ותיקים" – מבוגר כילד – קלט עולה אחד!

אלתרמן, כמו כמעט כל תושבי מדינת ישראל הצעירה, ניצב נפעם מהמחזה המרהיב הזה. בתקופה הראשונה הוא עסק יותר ב"ע ל י ה"; מאוחר יותר הוא התרכז ב"ק ל י ט ה", ושוב בעלייה, והפעם המראות היו פחות מרהיבים.

שיר-הלל לעולים

בשלהי 1949, בעיצומו של גל העלייה הענק – באותה שנה עלו ארצה כרבע מיליון נפש, המספר הגדול ביותר בכל הזמנים – הקדיש אלתרמן כמה מטוריו לעלייה ולעולים. לקראת סיום העלייה ההמונית מתימן הוא תרם את חלקו לאפופיאה הגדולה הזאת של קיבוץ הנידחים בשירו "בואי תימן"¹. המשורר, שנחשב זה מכבר ל"יקיר העדה התימנית" בעקבות שירי-הזמר הרבים שכתב על דמויות של יוצאי תימן ("בכרמי תימן", "מרים בת-נסים", "שיר התימניות" ועוד), אינו מסתיר את התפעמותו הרבה מעולי תימן היורדים ממטוסי-הענק של מבצע "מרבד הקסמים" בשדה התעופה בלוד. הם, סבור הוא, לא התפעלו כלל מקפיצת-הדרך שעשו, שכן המתינו מאות שנים לנס שיתרחש. וכדבריו:

לא היו כחולמים הם בשוב-את-שיבת.
לא! אל בטן הִסְקִימְסֵטֵר באו בלי חת,
התישבו, וכמעט לא הרימו הראש
מן הספר, - כי למה רָגַשׁ ורָעַשׁ?

נתרחשו הנסים? הם ידעו זאת מראש.

(סקיימסטר – מטוס-ענק בן הזמן, בעל ארבעה מנועי-בוכנה. DC4 בכינויו המקובל)

הציונות שלהם זורמת בעצמותיהם זה דורות, ולכן סבור אלתרמן –

... בגלשם משמים ללוד,
נקבל אותם בהצדעה וסלוד,
ולטף המביט בעינים יונים,
או לשב, סיסמאות על ציון אל ננעים, -
לא סריך. כי פלם בהחלט סיונים.

(סילוד – הצדעה או דיגול-נשק. סריך, סיונים = צריך, ציונים, בהיגוי-הדיבור התימני)

סיומו של הטור הוא שיר-הלל לעולים אלה, שאמנם רזים הם, אך אין כמותם
לחריצות ולעוד מעלות, והלוואי שהוותיקים ילמדו מהם:

רק נדאג שימצא איש גפנו בעתו,
כי פלם חרוצים, איש מהיר במלאכתו,
ונדאג ש ג ו פ ם מעט-קט ישתמן...
כי ב ר ו ח ושאר מעלות – מי יתן
והיו מתחלקים הם א ת נ ו. אמן.

(הפיזור – במקור)

כמה שבועות לאחר מכן ציינה ישראל את "יום המיליון", וזהו גם שמו של השיר.²
העילה לכתיבתו: השלמת המיליון הראשון של יהודים בישראל, שנה וחצי לאחר
קום המדינה. אלתרמן מתמוגג מהמספר המרשים של ותיקים ועולים חדשים,
ש"עשו" את המיליון הראשון. לגבי האחרונים הוא מציין מהיכן הגיעו:

... מתימן, ממרוקו, מהודו,
ממערות חשכות, מבורות עשנים
מצרפת, מסטמבול, מליל שחור וליל אדום
כבר צועד המיליון השני.

בשיר נזכרות בשמותיהן חמש מדינות: תימן, מרוקו, הודו, צרפת ותורכיה
(=סטמבול), וכן "מערות חשכות" המאזכרות את "עולי המערות" מלוב, ואת יוצאי
"הבורות העשנים" – ככל הנראה ניצולי השואה. יש כאן מעין איזון בין מזרח
למערב, בין ניצולי שואת אירופה לפליטי ארצות ערב וארצות נוספות, שכולם
נוהרים ארצה והם שהשלימו את מספר יהודי הארץ למיליון.

ולצד הכתיבה על העולים המבוגרים, לא שוכח אלתרמן את הילדים ובני הנוער.
כמה משיריו עוסקים בהם, ויוזכרו כאן שניים העוסקים בבאי עליית הנוער וב"ילדי
טהרן". את השיר "משפט הגאולה"³ הוא מקדיש לילדי עליית הנוער, בני שש ושבע,
ומבקש להזכיר כי "מכונת הגאולה" עשתה הכל כדי להצילם, אך באותה עת גם
"נתקה היא אותם מאח, / ממפלט, או מסב ואם" והוליכה אותם ארצה. אין הוא
מערער על "חשבון הגאולה" ועם זאת הוא מעיר שנושאי-עולה הקטנים "טרם למדו
חשבון".

את השיר הוא מסיים בשורות המבקשות להזכיר:

על סבלות הגדולים בימי חיל וחרון
כבר סֵפֶר ויִסְפֵר ביוֹדְעִים.
אך יִדְעוּ רק שמים עד יום אחרון
מה נפל בגורל הילדים.

פעם נוספת בה ביקש המשורר לפאר את הילדים העולים הוא מצא ביום השנה החמש-עשרה לעלייתם של "ילדי טהרן", עליהם כתב את שירו בשם זה.⁴ "ילדי טהרן", למרות הכינוי הפרסי, היו ילדים ובני-נוער בגילים 3-16 שהצליחו להימלט בתחילת מלחמת-העולם השנייה עם הצבא הפולני הנסוג מפולין לעומק שטח ברית המועצות, ומשם התגלגלו למוסדות פולניים בקרבת טהרן. פעילים שנשלחו מארץ-ישראל, בסיוע חיילים יהודיים ששירתו בצבא הבריטי, אירגנו כ-750 מהם, ולאחר מאמצים מרובים עלה בידיהם לשלחם לארץ בנתיב מפותל, דרך הודו ומצרים. "ילדי טהרן" הגיעו ארצה בחורף 1943. על הילדים ובני-הנוער שבגרו מאז כתב אלתרמן:

באיש הזקן לפעמים שוכן ילד.
אך ילדי טהרן – זה כנוי שצופן
זכר עת אכזרית ורודֶפָה וחובלת
בה הילד נלחם על חייו כזקן.

מתוך שם, מתוך צליל, מתוך זמר שכוח,
זה בוקע, פתאם, ומוֹסֵךְ בלא-יודעים
אל תוך כלי הברזל והניר והרוח
של תחִית היהודים את דמעת הילדים.

אשר לקולטים, מיעט אלתרמן לכתוב עליהם. אחת הדוגמאות נוגעת לבני המושבים, שלפי קריאת הרמטכ"ל דאז משה דיין ובעידודו של ראש הממשלה הראשון דוד בן-גוריון, שבדיוק אז (1954) עשה את צעדיו הראשונים כחבר קיבוץ צעיר בנגב, שדה בוקר, עזבו את בתיהם ומשקיהם המבוססים ב"צפון" עם משפחותיהם, וירדו לסייע לעולים החדשים במושבי חבל לכיש המוקם ובנגב. ב"מעשה בני המושבים"⁵ מציב המשורר את צעדם של היוצאים לדרום ולנגב, במרכז העשייה היהודית בעת ההיא:

מה קרה? לא הרבה. בני הארץ, בני כפר,
את הצעד שקלו בדיון יסודי –
וצעדוהו, זנקו מנופם המואר,
משפתם ושירים ונירם-שמכבר,
אל אֶפְלו וסֵבְכוּ של העם היהודי.

כיוצאים לחריש וכיוצאים לחזית
כך יצאו מכפרם האבות הצעירים
ואתם, לשלמות של מצנה מעשית,
ילדיהם ונשיהם, ונערים בני-בלורית
ונערות יודעות מלאכת ושיר-בשירים.

ואין זו הליכה לשם עזרה בלבד. יש בה משום תרומה ייחודית למיזוג הגלויות, שהנה, בני הארץ, בני הוותיקים, מתערבים עם העולים, חיים ביניהם, מלמדים ולומדים:

לא לתור, כי לגור. ההבדל הוא קטן
אבל יש בו ניצוץ הנשלח כמו אות
ומאיר בהבהוב את עדות כורדיסטן
ופרס ומרוקו. עולה מן הסדן
צליל חדש. מתערב בקיבוץ גלילות.

אלתרמן מציין כי נראה שהנסיבות יצרו מציאות חדשה: פעם הזקנים והמבוגרים חינו את הצעירים וסייעו להם לפלס דרכם בחיים. עתה מוטל עיקר העול על הצעירים:

יש לראות איך פתאם מתחלפים היוצרות,
איך אֵלֵי נַעֲרֵי נהלל וכפר-הֶס
מביא שבט זקן, כבד תכנים וצורות,
תהיותיו, תגרותיו, צרותיו הצרורות,
כאל אח ומצביא ושופט-על-כֶּס.

הצעירים האלה, בני מושבי העובדים הוותיקים, שיחד אתם הגיעו גם בני קיבוצים, אינם יכולים לחולל פלא מיידי. יש צורך בעבודה ממושכת ומאומצת, כי המצב במושבי-העולים הצעירים, שרבים מהם קרובים או צמודים לגבולות העוינים דאז של מצרים וירדן, אינו טוב. למרות המלים הגבוהות של המנהיגים לא חסרות בשטח הזנחה והתנכרות:

עוד תובע הספר, וקולו כבר נָחַר,
טלפון, אמבולנס, עוד צורבה שוב-ושוב
- חרף כל הכחשות! – הלנת השכר...
(לו נֶסֶה פה אי-מי, אם סוכנות ואם שר,
להלין כך שכרו של ותיק בישוב!).

לדעתו של אלתרמן זהו פן חדש של המלחמה, שבני המושבים נטלו על עצמם לנצח בה:

מה קרה? לא הרבה. נערי ישראל
את הצעד שקלו בדיון יסודי –
וצעדוהו. אולי דף חדש מתעלעל,
ואולי, לאחר קרב הארץ, יחל
יום הקרב החדש על העם היהודי.

(קרב הארץ – מלחמת העצמאות)

הסלקציה ומוראותיה

בשלהי 1955 ובמחצית הראשונה של 1956 נחלק אלתרמן לסייע לעולי צפון-אפריקה, אלה שכבר הגיעו ארצה ויושבו במושבי-עולים, ואלה שעדיין לא זכו להגיע ולמולם ניצבה חומת ה"סלקציה" האימתנית.

לאחר גל העלייה הגדול שנידלדל בסוף שנת 1951, רגעה העלייה לזמן מה, אך היא שבה והתחדשה ב-1954, כשרוב העולים הם מצפון אפריקה – בעיקר ממרוקו ומתוניסיה. אלתרמן, כמו רבים אחרים, לא יכול היה שלא להבחין כי כמעט כל היישובים החדשים שנוסדו במחצית שנות החמישים הוקמו על-ידי עולים מצפון אפריקה, בהם הוא ראה את החלוצים האמיתיים של הזמן ההוא:

בכל מלאכות החפירה והישור והסלילה,
החריש והזריעה. מקצה הארץ עד קצה
הם בנאי יומה והם שומרי לילה
והם כיום עקר צבאה וחלוציה.

(מתחבא כאן רמז, שגם בקרב המשרתים צה"ל תופסים העולים החדשים האלה מקום מרכזי)

בהמשך הטור עולה סוגיה שהוזכרה בזמן ההוא פעמים לא מעטות בעיתונות ובשיחות של ערב-שבת: העול הכבד מנשוא של העלייה החדשה על כתפי המדינה הצעירה. היו שהציעו אז למתן את קצב העלייה, עד שהמדינה תתבסס. אלתרמן אינו נמנה עמם. יותר מכך, הוא מציג את השאלה: מי בעצם הנושא העיקרי בעול? תשובתו ברורה:

... תוך כדי דיון על נטל הקליטה
וכבד משאם, אומר לבנו לנו
כי לא ברור אם אנו הנושאים אותה,
או שמא היא בעצם, הנושאת אותנו...

וזה מביא אותנו אל העולה דוד דנינו, עולה אלמוני ממרוקו, שזכה שאחד משירי התקופה הנודעים והמסעירים ביותר נכתב עליו. לפני שנגיע לסיפורו המיוחד, ראוי להקדיש שורות אחדות לפרשת ה"סלקציה". במונח זה הכוונה למדיניות מגבילה של העלייה ההמונית, שהייתה נהוגה בישראל בשנות המדינה הראשונות. באותה תקופה (עד שלהי 1951) כל הבא – נתקבל בברכה: איש, אשה, זקן, ילד, חולה ונכה. ככל שגאה הזרם נשמעו קולות על צורך במיון והגבלה של סוגי עולים, שכן המדינה לא תוכל לעמוד בלחץ, בכל הקשור לדיור, תעסוקה, מניעת מחלות ואשפוז – הן לעולים החדשים והן לתושבים הוותיקים. הוויכוח העיקרי היה בין "מרחיבים", שביקשו להעלות ארצה עולים רבים ככל האפשר, וללא הגבלה, לבין "מצמצמים" שדגלו בעלייה ממוינת, או סלקטיבית. דהיינו של העדפת עולים צעירים, בריאים וכשירים לעבודה חקלאית (שאז נחשבה לראשונה במעלה) וויתור מודע על העלאת אנשים מבוגרים, חולים ומוגבלים. בנובמבר 1951 אישר המוסד לתיאום, גוף משותף של שרי הממשלה וראשי הסוכנות היהודית, תקנות חדשות לגבי עלייה מארצות אלה: מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה, טורקיה, פרס, הודו, ארצות אירופה המערבית והמרכזית. אשר לארצות אירופה המזרחית, שבימים ההם היו נעולות בפני יציאה, נקבע כי בכל מקום שהעלייה תהיה בחזקת "פיקוח נפש" – לא יופעלו כללי הסלקציה.⁶

כיוון שהעלייה העיקרית לארץ באמצע שנות החמישים הייתה ממדינות צפון אפריקה, הופעלו נוהלי הסלקציה, במידה רבה, לגבי עולים אלה, מה שגרם להתמרמרות הן בקרב בני אותן ארצות שכבר עלו והן בחוגים אחרים. הדבר התקבל כאפליה מכוונת, המופעלת רק במקרים של עולים מזרחיים. נתן אלתרמן היה אחד הלוחמים העיקריים נגד מדיניות זו, והוא עשה זאת פעם אחר פעם.

בשירו "ריצתו של העולה דוד דנינו"⁷ מסתמך המשורר על כתבות וידיעות שקרא בעיתונים "דבר" ו"הארץ". ב"דבר" סופר על עבודתם הקשה של שליחי העלייה במרוקו, שתפקידם "לברור ולמיין בשם שיבת ציון" את הזכאים לעלייה. אלתרמן כותב, בהומור מריר, עד כמה קשה המלאכה וגדולים הלבטים המביאים את השליחים עד נדודי שינה, ותוך כדי גם מזכיר את התחבולות של "המחכים לגזר". ואולם, לדעתו, לא זו הבעיה; קשייהם וסבלותיהם של העולים הם שצריכים להיות במקום הראשון. בידיעה אחרת סופר על הגבלה שהוטלה על מספר ילדי המשפחות הגדולות: מותר להעלות ארצה רק משפחות שיש בהן לא יותר מחמישה ילדים. ומעשה שהיה עם שרברב צעיר, אב לשבעה, שסבר תחילה כי מהתלים בו. כשהתברר לו כי לא יוכל לקחת את כל ילדיו, צעק בזעם לשליח: "אתה רואה שניים אלה? אני חונק אותם על המקום. ימותו השניים ויחיו החמישה"...

המשורר הזועם פונה אל קוראיו ואל האומה בכלל:

כן, קטע שכזה. איני יודע מה
דעתכם על כך. דעתי על-כך היא שאולי
בקום חֲקֵנוּ זה חֲרָדָה האדמה
תחתינו ותקרא: הם – לא אתם – בְּנֵי!

דעתי היא שאל מול שלחן הדיִינים
בכל אותם חדרי מיון, עומדת בלי ניד
שיבת-ציון והיא יום-יום מִפְּה פנים
ביד חֲקָה נוחה פחדנית.

ועתה מגיע תורו של דוד דנינו. עולה זה ממרוקו צולע במקצת. לפי מה שתואר ב"הארץ", ביקש ממנו הרופא בעת המיון בלשכת העלייה במרוקו לרוץ מספר צעדים. "דנינו מבין שלפניו מבחן של חיים ומוות". הוא מנתר ככל יכולתו. הרופא שוקל את התוצאות ומאשרו לעלייה. לא הרחק ממנו מתייפחות המשפחות שלא זכו לאישור המיוחל.

אלתרמן אינו מסתיר את תסכולו למקרא הקטע הזה. לדעתו זה "דף אָשֶׁם", המופנה כלפי שיבת ציון המצווה על אב: קִפְץ!, ועוד לעיני ילדיו. בכעסו הוא מגייס את היושב במרומים, הנחלץ לסייע לדוד דנינו:

ואל עליון שִׁמְע! וכה אמר לו אל:
רוץ, רוץ, עבדי דנינו... רוץ כי לא תמעד.
אתך אני! אם זה החק-לישראל,
יכול נוכל לו שנינו כאחד!

רוץ, רוץ, עבדי דנינו... עֲזֹרְךָ אני...
רוץ, רוץ ואל תִּחַת. כי אכסה מומך.
אבל לא אכסה עלבון תחית עמי
אשר זינה נוצץ בדמעך.

ספק אם בזמן ההוא נכתבה יצירה כלשהי בגנות הסלקציה בעלייה מצפון אפריקה כשירו זה של אלתרמן.

מחסומים מתוצרת-בית

במחצית הראשונה של 1956 חזר אלתרמן עוד כמה פעמים להגבלות-מטעם-עצמנו על העלייה - זו הבאה, או היכולה לבוא, בעיקר ממרוקו. בשירו "חירום ועלייה"⁸ הוא יוצא נגד התוכנית לקצץ את תקציב העלייה מצפון אפריקה, בשל ההחמרה במצב הביטחון בגבולות, והצורך להעמיד תקציבים נוספים לביצור המדינה. את רשות הדיבור הוא מוסר, כביכול, לשעת-החירום:

אמרה שעת חרום: אמת! שועת הנשק
דוחה הכל! לרַכֵּשׁ דִּין-קְדִימָה עליון!
אבל האם הקרבנו, לרכישת העשת,
ראש-סעיפים אחד מיבוא עשרות-מיליון?
או ישראל את חֵד החרב הנרכשת
תוקעת, קֶדֶם-כל בלב שיבת ציון?

המשורר קורא לממשלה ולמדינה לבטל את תוכנית הקיצוץ הזה, המִסְכֵּן לדעתו את נשמתה, שכן -

דומה כי עוד נמצא קורטוב ממון וכח
וקצת כבוד ואמץ באַמָּה הזאת
כדי שלא תִּכְרַח היא את ידה לשלח
בדמי הפקדון הזה... ביסוד היסוד!
את בְּצוּרִיהָ לא יבנה זה-המלקוח,
אבל את נשמתה הוא כבר חושף פרזות...

כמה חודשים לאחר מכן, ביוני 1956, חוזר אלתרמן לרעה-החולה – הסלקציה. הוא מביא ציטוט ממכתב ששלחו יהודי קהילה קטנה במרוקו להנהלת הסוכנות היהודית, ואשר הובא בעיתון "ידיעות אחרונות":

על פי בית דין של מעלה ועל דעת בית דין של מטה הננו מבקשים ממעלתכם להעלות אותנו, 150 יהודים בין 80 אלף ערבים. [...] כבר ביקרו אותנו הציונים ורשמו אותנו, אך לבסוף רצו להעלות רק את הבחורים והבריאים ונשארנו דואגים על הזקנים והזקנות, איך יישארו בין הגויים ואין מי שידרוש עליהם רחמים. [...] קחו אותנו לעבדים וכל מה שתוציאו עלינו ועל הוצאות עלייתנו תנכו מעבודתנו ומלחמנו בבואנו לישראל.⁹

לאחר ההקדמה הזו הוא מביא את השיר "מתיבת המכתבים"¹⁰, שבו הוא אומר על הסלקציה "שלא רבות הן אחיותיה לכלימה". והוא ממשיך ומספר כי שליחי העלייה, נציגי "המדינה, הסוכנות והראשים" ביקרו אצל עולי מרוקו ואמרו להם: נוציאכם מחרפת הגלות "בתנאי שתעזבו את הזקנים והחלשים, / בתנאי שאיש ואיש יבְּזֶה אביהו וזקנו ואח, יבגד באחותו אם היא גְּבָנָה או צולעה".

את זאת אמרו שליחים ואין בכך חֲדוּשׁ, אמרו כתפקידם ושליחותם,
בשמי ובשמך, בשם פְּלֵנו כֶּאֱחָד, כדרך שהורום שרים וראשי עם,
ולא הבאנו כאן את המכתב הנ"ל כדי שיכמרו רחמים להגה ולהי,
כִּנְתָנו רק לקבֵע מחדש את העֲבָדָה הפשטנית כמו שהיא –

והעבדה הפשטנית היא שתקציב שיבת-ציון מביא בחשבוננו מראש
את – איך לומר? – את חלולם של ענינים מסוימים

מן הקדושים ויסודיים שבערכי אנוש,
את סלוקם של כבוד אב ואם, את בטולם של רחמי אה, את בזויה
של השיבה, את עוותם של הקשרים
אשר בלעדיהם אין משפחות אדם ואין
חברה ומדינה ואין שדות ואין ערים.

דברים קשים כצור הנמשכים עוד ועוד. המשורר מביע את פליאתו על כך, שעד כה
לא התמרד איש מן השליחים המצווים לקבוע מי יעלה ומי יישאר. האחראים
למעשה הנורא, לדעתו הם ראשי "הסוכנות והממשלה", ולא נותר לו אלא לאיים
עליהם, כי בהחלטתם זו הם "פוסחים על חק מחקות איש ואל".

שבוע לאחר מכן ואלתרמן אינו מרפה מהנושא. הוא כתב שיר ארוך, שהובא בעיתון
תחת הכותרת "שער מרוקו"¹¹ ולימים קוצר בכמחצית ונכלל בכרך ב' של "הטור
השביעי". בחלק שאינו מופיע בספר מלגלג המשורר על מדיניות הסלקציה, ומציגה
כנכונה ונכוחה:

אכן, בכל פרקי-יסוד ציוניים
(מימות-ראשית עד עת העפלה והלאה)
לא נקבעו דברים כל-כך הגיוניים...
כגון הללו שצינו מעלה.

ופתאום מתברר לכמה אנשים, שמצב היהודים במרוקו חמור, נשקפת סכנה
לחיהם, ומי יודע אם השערים לא ייסגרו במפתיע. ולאור זאת נשאלות שאלות
מדוע לא הוחשה עד כה העלייה מארץ זו. אלתרמן אינו מהסס לקבוע ש-

לא, לא העקרון החלף לפתע באחר,
לא התפיסה שנתה ולא הרוח.
השער שהחל פתאם להסגר
צרף את חרוקו אל הנכוח...

וכאן הוא בא חשבון עם אנשינו שלנו:

השער אשר זע ושהחל נסגר
צרף גם הוא קולו להעידנו
כי לא ההגיון הוא הוא אשר גזר
כי בדרכי עולים, עד תחסימן יד-זר,
יוקמו המחסומים במו ידינו.

בהמשך הוא מביא את סיפורה של נערה שרבעה מבוקר עד ערב, יום אחר יום,
בפתח משרד העלייה באחת מערי מרוקו, ולא הסכימה לעזוב את המקום לאחר
"שהמשרד הודיע / "כי מועמדת היא לצאת באניה / באם תפקיר היא את אמה ואת
אביה".

לפרשה העצובה הזאת יש, אליבא דאלתרמן, מוסר השכל עגום:

כך, כמספר, רבצה שותקת ומכוננת,
ומסתבר שכך היא נשארה רובצת...
ומסתבר שכך, בחכותה עד בוש,
ו ב ה מ נ ע ה מלכת בספינה אל ים,

היא בנו נלחמה על צו של כבוד-אנוש
וגם, אולי, על משהו מכבוד העם.

אל ראש התור¹²

כך נקרא אחד הטורים העוסקים במצוקותיהם של העולים החדשים, בהשוואה לחייהם הטובים של הוותיקים. אלתרמן מציג את הבעיה בכל חריפותה: עיר מול כפר, מרכז מול פריפריה, כשבשוליים אין הכוונה לאנשי הקיבוצים המרוחקים, לרבות הקיבוצים הצעירים, שלהם יש דואג, אלא לאנשי המעברות, מושבי-העולים ועיירות הפיתוח (שאז טרם כונו בשמן זה), שהכל מדברים בשבחם, אך רק מעט נעשה בפועל למענם.

והדוגמאות רבות: במושבי העולים בנגב אין מים זורמים בבתים ועל המתיישבים להתרחץ תחת ברז בחצר; לא בכל היישובים ישנו מכשיר טלפון (אחד לכפר!); הצבא והמשטרה אינם אחראים לשמירה במושבי העולים, והמתיישבים חייבים לצאת לשמירה, לאחר יום עבודה בשדה; ואם לא די בדוגמאות האמורות – שכרם של אלה מהעולים המועסקים בעבודת יזומות על-ידי הממשלה, משולם לאחר שלושה ואף ארבעה חודשים, דבר שאין להעלותו על הדעת בערים ובמושבות הגדולות.

אלתרמן מתרעם על ההזנחה וההתנכרות ויש לו הצעה לתיקון המצב: מן הראוי לשנות את סדרי העדיפויות, ובלשונו:

כן, אלו הן סגִיֹות-מספר אשר לפֶתֶר
אותן יקל אולי יותר משהנחנו
אם רק נמשך אותן מיד מִסֹוֹף התור
אל ראש התור, מקום שבו עומדים אנחנו...

(הפיזור – במקור)

פעם נוספת שבה התייצב המשורר לצד העולים ונגד הוותיקים המתעטפים באצטלת צדקנות הייתה בשיר "שער העלייה"¹³, שנכתב בעקבות אירוע טראומטי: מאבקם של עולים ממרוקו שהגיעו ארצה, סירבו להישלח למושב בנגב והתעקשו להישאר במחנה שער העלייה, תוך שהם מתמודדים עם ניסיון המשטרה להוציאם משם, כדי שאפשר יהיה להעבירם לנגב.

לאחר שהוא מתאר את הדראמה הטראגית הזו, נפנה אלתרמן להעלאת השאלה: האם ביד קשה כזו נוהגת המדינה גם כלפי הוותיקים? הוא מתרעם על כך ש –

... כלפינו עצמנו ננהג בכפפות של משי
ונחרד פן תפֶל מראש-חֶפֶשׁ-יזמת-האזרח שעה,
כל עוד כך, קצת יקשה למצא שם למבצע התישבות-ומשק
שהצג פה בשער-עולים בסיוע לחות משטרה.

כי נוצרה פה כמין הסכמה חשאית, לא כתובה בצפֶן,
שענין החלצות ומשמר היא חובה מפֶרֶשת – על מי?
רק על עם העולים. לנו זכות הבחירה בין חזית ועֶרְף,
אך הבא משלם כרטיסו ביציאה אל הקו הקדמי...

אלתרמן מעיר שבכך שולבה "נימת עוולה" ביסודות התקומה הלאומית והוא אינו מוכן לעבור על כך בשתיקה:

כן, מכבר מבקשים הדברים אמירה ודיון ובדק –
י ס ו ד י הדברים, לא שטחם העליון, הנשקף מרחוק.
כפית על-בטחון? בלא ספק! אבל אין בטחון באין צדק.
ח'ק אחד לותיק ועולה! שני חקים המה אפס-ח'ק.

(הפיזור – במקור)

לבעיות הפער והאפליה מתייחס אלתרמן גם בטור "צמצום הבעיה"¹⁴, שפורסם שבועות אחדים לאחר ההתפרצות החמורה של עולים מצפון אפריקה בחיפה, בקיץ 1959. ההתפרצות, שקיבלה את השם "פרשת ודי סאליב", על-שמה של שכונת-עוני שתושביה, למודי סבל וקיפוח בעבודה, ביחס ובשיכון יצאו לרחובות, הפגינו, הציתו, הפכו מכוניות והתנגשו עם כוחות המשטרה. הנושא העסיק את דעת-הקהל בישראל במשך חודשים ואף בלט במערכת הבחירות לכנסת הרביעית שנערכו בסתיו של אותה שנה. רשימה בראשותו של אחד מאנשי השכונה, ששמה היה ליכוד יוצאי צפון אפריקה, כמעט שעברה את אחוז החסימה.

אלתרמן בטורו האמור (בפרוזה) שלל את הטענות שהתפרצות העולים נובעת מסיבות "מנטליות", בשל "נסיבות אתנוגראפיות-היסטוריות" ו"גורמים תורשתיים". לדעתו העניין פשוט בהרבה: מדובר בהזנחה כלכלית-חברתית ממושכת, ובחלוקה מוטעית של עוגת התקציב. אילו היו מופנים משאבים מתאימים לקליטה נכונה, לשיכון ולמקורות תעסוקה, הייתה בעיית הפער והתמרמרות העולים המקופחים מצטמצמת כמעט מאליה. יתר על כן, המדינה אינה יכולה להרשות לעצמה התהוות שני מעמדות – גבוה ונמוך.

עצם טיבה של מדינת ישראל בתקופה זו של בניינה – כותב הוא – תקופת בניין שמבראשית ומדעת, מתוך התכוונות ותכנון והסתייעות במקורות מפורשים של הון וכוח של כלל האומה, תקופה שבה האנשים העולים לארץ נעשים כמאליהם, להלכה ולמעשה, ערובה עיקרית לעתידה וכוח עיקרי לנשיאה בעול חובותיה – עצם טיבה של מדינה כזאת שולל מראש-ומיסוד כל אפשרות השלמה עם תהליכים סטיכיים-כביכול של התהוות הבדלים משוועים בין חיי רווחה ובין התגבבות כוכים של משכנות-עוני...[זו אינה] רק תופעה רגילה של נחשלות כלכלית, כי אם תמונת אי-שיוויון מזעזע של נשיאה-בעול ושל חלוקת מעמסה היסטורית.

לדעתו, יש להכריז על משטר-חירום, לרכז את סכומי הכסף המתאימים לשם שיפור מצבם ומעמדם של עולים חדשים הגרים בתנאים קשים וסובלים מאבטלה ומרעות אחרות. מאה מיליון ל"י זה הסכום הדרוש. הרבה, אבל אפשרי. "דחקותן החשכה של שכונות-העוני ועיירות הפיתוח ומושבי-עולים מסוימים בישראל היא דחקות שתיקונה הוא הכרח שאין לדחותו. עניין זה צריך להשתרש בתודעתו של הציבור הישראלי כחובה שהוא נדרש לה יותר מכל ציבור אחר בעולם".

המשורר אינו מתעלם מעומק המחאה, ואחרי "עשר שנות בניין וקליטה, ועל אף העבודה הכבירה שנעשתה בתחומים אלה" נשמעה לפתע-פתאום "אנקתו המרה והמשוועת של חלק מ'ישראל השנייה'". הוא מגלה דבר שהיה ידוע רק ליודעי ח"ן בעת ההיא, שחצי שנה לפני כן התעורר סיכוי להעלות רבבות מ"אחת התפוצות" (כיום ניתן לגלות – המדובר היה ברומניה), ומוסדות המדינה הכינו עצמם לכך.

העניין לא הסתייע, ועתה חייבת המדינה "להעלות אליה את אלה הנמצאים כבר בתוכה פנימה" באותה נחישות ובאותה הקצאה רחבה של משאבים.

שמחות במקום שורשי-מרורים

מפעם לפעם, בין טורי הביקורת על מחדלים ומשגים בעלייה ובקליטה של מאות האלפים, התגנבו גם דברי-שבח לקולטים, לנקלטים ולאירועים עצמם. כזה הוא השיר "תוצרת דימונה"¹⁵, שבא לציין מאורע חשוב: הנחת אבן-פינה למפעל טקסטיל בעיירת-הפיתוח בת השלוש.

דימונה, אחת משורה ארוכה של עיירות פיתוח שהוקמו ברחבי הארץ, נולדה תוך קשיים וביקורת רבה. תושביה הראשונים, שהובאו במשאית היישר מנמל חיפה, סירבו לרדת אל ה"לא כלום" השומם והריק. רק לאחר שידולים והמרצות הם נאותו לשמש חלוצים מזן חדש – בלב-לבן של המדבר. לאחר מכן הושמעו תחזיות פסימיות ביחס לעתיד המקום, והיו שכינוהו "דמעונה" ואף "דימונה". אולם מוסדות הקליטה ומשרדי הממשלה, בראשותו של שר המסחר והתעשייה הנמרץ פנחס ספיר, החליטו לעשות ככל האפשר כדי שדימונה – ועיירות פיתוח אחרות – "יהיו על המפה". בדימונה הוקמו בשלהי שנות החמישים ובשנות השישים כמה מפעלי-אריגה גדולים, ועל אחד מהם כותב אלתרמן בשירו.

בהנחת אבן-הפינה הוא רואה אות לעתיד גדול של העיירה הדרומית:

יש בכך אולי גם רמז-לבאות וכאלו מרמז הוא ומבטיח
כי דוקא עיר דימונה הנדחת, אשר לא חן לה ושמה
אש, ואדמתה חרון,
כן, דוקא עיר דימונה ועמה, כל עם העליה המתערבל
והחשוף בישוביו לאור-חמה ולאור עששיות-הפיח,
עוד עתידים להיות מקור יפעה אפילו לשפלה ולשרון.

וכאן הוא נוטל משפחה דימונאית אחת ומפרט את עיסוקיהם של בניה. בכך מסייעת לו נערה מקומית, שבעת ההיא נודעה ברחבי המדינה כולה – סימונה מדימונה. את השיר על סימונה כתבו חיים שלמוני (מילים) ושלמה וייספיש (לחן). בימים ההם סופר שמדובר בנערה אמיתית, ששמה התחרז כה יפה עם שם עירה. אלתרמן מספר בשירו כי אביה של סימונה עובד במפעל הפוספטים הסמוך, ושני אחיה סיימו זה עתה להשתתף במשימה הגדולה של סלילת הכביש לאילת, בעוד שהיא עצמה "עוד קט נְרָאָנָה אל הנול נְגִישָׁת / ומתחילה לטוות חוטים של חן ושל לבוש לישראל" – כמובן במפעל הטקסטיל החדש.

השיר מסתיים בנעימה אופטימית עוד יותר. אלתרמן ממשיך ומתאר את בני המשפחה ובבית האחרון הוא מתרכז באחיה הצעיר של סימונה, שיום יבוא, וכמו שדימונה אולי תעלה על השפלה והשרון, כך אותו ילד יכתוב שירים "יפים הרבה יותר" ממנו ומעמיתיו המשוררים.

שיר אופטימי אחר הוא "הצריפון האחרון"¹⁶ שנכתב בעקבות פרסום תוכניתו של משרד השיכון לבנות תוך תקופה קצרה 20 אלף יחידות דיור, שיחליפו את המבנים הרעועים במעברות.

"תכנית לשכון". זה שמה. תרשימים וטבלות-אִמְדָּנָה ומבוא. בחוברת דקה מבקיעה היא דרכים לביצוע.

תכנית נטיעת עשרים-אלף שמחות באדמת המדינה
וסלוק עשרים אלף שרשי-מרורים וקנאה וקשי-רוח.

אלתרמן היה ככל הנראה מן הראשונים שהבחינו בזרע הפורענות שנטמן במעברות,
"שורשי מרורים" כהגדרתו. כמקובל אז בארץ הנחתו הייתה שהמעברות ייכנסו
לפולקלור החלוצים ובעתיד ייזכרו בהן בערגה מסוימת:

עוד ישירו לך שיר, מעברה. עוד אי-מי שיר תודות יגן
לבדון, לפחון ולאהל. סַפֵּר יְסַפֵּר, מְעַבְרֵת,
צריפונך אשר (כך נאמר בחוברת הגֶזֶר) נזדקן –
אך כדי שיושר לך השיר תצטרכי המחות מאַרְץ.

(בדון, פחון – אמצעי-מגורים מבנייה "רכה" ומהירה)

יום יבוא, סבור אלתרמן, והמעברה תוכנס למוזיאון, ואנשים יבואו כדי לחזות
בשיכוני-הארעי האלה שבהם התגוררו מאות אלפים:

ואולי באולם בית נכות, מול צריפון נטוי גג וכתלים
ישאל נער לאמר: "אבא, מה זה?" ואב ישיבהו אִמֵר:
"זה היכל לאומי, זו מזכרת אחד הפרקים הגדולים
של קבוץ גלויות, בכבוד הוא מלא תפקידו ובאִמֵן".

קיבוץ הגלויות והמעברות נתפסים אצלו כ"אחד הפרקים הגדולים". אך האם היו
להם רק מעלות והצלחות? ומה עם הכשלונות? להם, במידה רבה, מקדיש המשורר
את השיר "פרק ירידה"¹⁷, המתאר את סבלו וייסוריו של מושקו, עולה מרומניה,
שמערכת הקליטה הישראלית בשנותיה הראשונות המדינה שחקה אותו עד דק,
ועתה הוא עומד עם אשתו, שתי בנותיו וצרורותיהם הדלים בנמל חיפה, זמן קצר
לפני עליית המשפחה על האנייה שתחזיר אותם, שבורים ומאוכזבים, למדינה ממנה
באו:

וכך עמד, כנעקד ברשת,
על הרציף, מול הספינה, בטרם גֶזֶר,
במלחמתו החשכה והנואשת
אשר ראוי לה להקדיש מלים מספר.

וכך עמד הוא בין צרורות קשורים בחבל,
בין מְזוֹדָה מְרַפֵּטָה וּכְרֵ אָדָם,
וישראל מן העפר הרימה אבן
לידותה בו, ורקיעים צופים בו דָם.

המדינה עושה זאת, ככל הנראה, בשל בגידתו, "ירידתו" ממנה – אחד הפשעים
החמורים ביותר, שנים רבות, במילון התקינות הישראלי. אלתרמן מנסה לעמוד על
מניעיו של מושקו העולה-היורד: הוא נזכר בחייו במעברה, ב"צריפו השחוח",
ב"עוניו ומרודיו ושחור לילו", ובשל כך דמי לבו קוראים לו: "לפרוץ, לנוס, לברוח".

אך הנה תפנית בסיפור העלילה: ברגע האחרון ממש עוצרות בעדו שתי הבנות
בתחינה: "לא, אבא, לא!" –

והן בוכות זאת בעברית והן גם-יחד

מושכות ידיו, תופסות בגדו ביד דקה,
ופני אשתו צופים בו ביאוש ופחד
והוא מְשַׁפֵּל עדי עפר ועד דכא
וישראל אשר טמנה לו פח ופחת
אוחזת אבן לידות בו... ומחכה.

מושקו מהסס. הוא מקלל את מזלו הרע, את "אפלת המעברה סחופת המים" ואת
"שולחנו הריק והאומר כלימה",

את בזיוניו על הפרוטה הלא-מְשֻׁגָּת,
ואת כחו אשר כָּלָה הוא וכָּבָה,
את המליצה שתבענית היא וצודקת...
ורק שאין היא מתחלקת בְּשׁוֹהָ...

והוא מתקשה להחליט מה עליו לעשות. המשורר מתאר את כל "האיבה והשנאה"
הניבטות מעיניו. אבל ההחלטה נופלת. הוא גוחן אל צרורותיו הדלים, מרים אותם
וחוזר עם משפחתו אל החוף. תם סיפורו של מושקו הכמעט-יורד. האם זה סוף
טוב? לגמרי לא בטוח ואלתרמן, כדרכו, מסיים את השיר בבית רב-משקל ומשמעות:

הציונות – יש ותוהים אנחנו מהי,
עוד לא קבענו מסמרות בה בפטיש.
אך על בְּרִפְיָהּ אותו-ערב דם כרעה היא
אי שם בחֶשֶׁךְ לרגליו של זה האיש.

הנה כי כן, שוני גדול בין השיר על בני הארץ הנושאים את העולים החדשים
המגיעים ארצה "עלי שְׁכֵם" לשיר הנוכחי, שגיבורו הוא מושקו, העולה חסר-הכל
והדווי, גיבורה של העלייה הגדולה שלאחר קום המדינה. אליו ורק אליו משתחוה
הציונות.

¹ דבר, 11 בנובמבר 1949. כונס בהטור השביעי, א, עמ' 117-119.

² שם, 16 בדצמבר 1949. כונס בהטור השביעי, א, עמ' 120-122.

-
- ³ שם, 18 בנובמבר 1949. כונס **בהטור השביעי**, א, עמ' 111-113.
- ⁴ שם, 21 בפברואר 1958. כונס **בהטור השביעי**, ב, עמ' 273-275.
- ⁵ שם, 26 בנובמבר 1954. כונס **בהטור השביעי**, ב, עמ' 105-108.
- ⁶ על כללי הסלקציה והנהגתם, ראו: מרדכי נאור (עורך), **עולים ומעברות, 1948-1952**, ירושלים, תשמ"ז, במאמריהם של משה ליסק, "מדיניות העלייה בשנות החמישים", עמ' 13-15; ויצחק רפאל, "המאבק על העלייה ההמונית", עמ' 28-30.
- ⁷ **דבר**, 30 בדצמבר 1955. כונס **בהטור השביעי**, ב, עמ' 55-59.
- ⁸ שם, 27 בינואר 1956. כונס **בהטור השביעי**, ב, עמ' 59-60.
- ⁹ שם, בפתח הטור "מתבת המכתבים", 8 ביוני 1956. כונס **בהטור השביעי**, ב, עמ' 61-64.
- ¹⁰ שם, שם.
- ¹¹ שם, 15 ביוני 1956. כשכונס השיר **בהטור השביעי**, ב, עמ' 65-67, הוא נקרא "חריקת השער".
- ¹² שם, 17 בספטמבר 1954. כונס **בהטור השביעי**, ב, עמ' 92-95.
- ¹³ שם, 10 ביוני 1955. כונס **בהטור השביעי**, ה, עמ' 216-218.
- ¹⁴ שם, 28 באוגוסט 1959. כונס **בהטור השביעי**, ב, עמ' 82-88.
- ¹⁵ שם, 14 בפברואר 1958. כונס **בהטור השביעי**, ב, עמ' 111-113.
- ¹⁶ שם, 18 באוקטובר 1957. כונס **בהטור השביעי**, ב, עמ' 109-110.
- ¹⁷ שם, 2 באפריל 1954. כונס **בהטור השביעי**, ב, עמ' 79-81.